

Farkas Péter:

A GLOBÁLIS VÁLSÁGRÓL VILÁGRENDSZER- SZEMLÉLETBEN

MISZLIVETZ FERENC (SZERK.): VÁLSÁG
VILÁGRENDSZER-SZEMLÉLETBEN
(SAVARIA UNIVERSITY PRESS, 2009A)

MISZLIVETZ FERENC (SZERK.): EREDETI
VÁLSÁGFELHALMOZÁS. ÖSSZEOMLÁS
VAGY ÁTALAKULÁS? (SAVARIA
UNIVERSITY PRESS, MTA POLITIKAI
TUDOMÁNYOK INTÉZETE, 2009B)

Ez a két könyv igazán szellemi élmény mindenkinek, akit érdekelnek a jelenlegi globális válság gyökerei, háttere, „felhalmozódása”. Az olvasó legnagyobb felfedezése az lehet, hogy – a világot szerves egységében felfogó szemléletben – már 25 évvel ezelőtt látható volt a legtöbb olyan tendencia, amely a 2007-2008-tól indult világgazdasági válság során felszínre tört. És sokan most döbbenhetnek rá arra, hogy a két könyv (első) megjelenése között eltelt két olyan évtized,¹ amelyek során a szakmai nyilvánosság előtt – az uralkodó nézetek hegemoniája miatt, különösen kis hazánkban – alig esett szó a világgazdaság egyensúlyára, és ezzel a kapitalizmus fennálló modelljére veszélyes, halmozódó egyensúlytalanságokról, gazdasági és társadalmi feszültségekről. S világossá válik az is, hogy az eltelt szűk emberöltő – amely a globalizáció kiteljesedésének, a transznacionális kapitalizmusnak a korszaka –, csak egy tovafutó pillanat az emberiség és a kapitalizmus történetében.

Az ismertetést az immár 23 éve született kötetel kezdem. Olvasatomban *négyféle írás* szerepel benne. A kitapintható konkrét világgazdasági folyamatokkal, válságjelenségekkel két anyag foglalkozik: a híres-neves *Brandt-jelentés* és *Henry Kissinger* tanulmánya. A neomarxisták (*Samir Amin, André Gunder Frank, Immanuel Wallerstein*) a válság hatását a világrendszer alakulása szempontjából elemzik. További négy tanulmány történészek és politológusok műve (*Balogh András, Rajni Kothari, Kinhide Mushakoji, Raimo Väyrynen*). Az utóbbi írásoknak csak a tartalmát jelzem, mert nem vagyok otthonos a témájukban, s ez az ismertetés főleg közgazdászoknak szól. *Bródy András* írása és a vele készült interjú sajátos összeállítás a szabadon gondolkodó matematikus közgazdásztól.

A kötetet *Miszlivetz Ferenc* szerkesztő írása vezeti be, aki a megjelent írások legfontosabb gondolatait emeli ki. *A jelenlegi kiadáshoz írt rövid bevezetőjében* pedig azt hangsúlyozza: „a korszakunk vezérgondolata – hogy a piac mindent megold, a láthatatlan kéz teszi a dolgát – megbicsaklott, hirdetői és követői hirtelen elbizonytalanodtak és elhallgattak”. Akik foglalkoznak is a válsággal, azok sem igen ismerik el, hogy „maga a tőkés világrendszer és nem csupán néhány szektora van válságban és kényszerül minden jel szerint alapvető változásokra”. Újraolvasva a nyolcvanas évek elemzéseit, azok a releváció erejével hatnak. A recenziens egyetért a megállapítással: „Az a benyomásunk támadhat, hogy intellektuális – és talán közéleti – értelemben átaludtunk két-három évtizedet” (*Miszlivetz*

1 Az olvasó két egymásra hasonlító, szellemesen játékos borítójú kötetet kap a kezébe. Mégis nagy a különbség közöttük, legalábbis időben – kevésbé a mondanivalóban. Az egyik tanulmánygyűjtemény először 1987-ben jelent meg, írásai a hetvenes-nyolcvanas évek krízisei után születtek, a másik kötet a jelenlegi válság kitörése után keletkezett tanulmányokat tartalmaz. Az előbbi eredetileg a Fejlődés-tanulmányok c. dokumentum-gyűjtemény 9. köteteként látott napvilágot, az utóbbi pedig a Magyar Tudományos Akadémián 2009. február 20-án megtartott *Világválság – magyar válság* című konferencia előadóinak anyagait tartalmazza.

2009a: 7). Pontosabban alig akadtak olyanok, akik ébren voltak, legalábbis a Lajtától keletre.

A kötetet bemutatva, itt és most arra koncentrálok, ami az újrakiadásnak célja volt; arra, hogy *a jelenlegi válság sajátosságainak gyökerei évtizedekkel korábbra vezethetők vissza, s arra, hogy milyen sok minden látható volt már annak idején. A legfontosabb az, hogy a korábbi válságelméletekből és a hetvenes-nyolcvanas évek válságainak elemzéséből a lehető legjobban megértsük azt, hogy mi folyt az elmúlt két évtizedben és főleg mi történik a jelenlegi válság idején a világ gazdaságban.* Tehát az első kötet ismertetése során nem a kritikai attitűd dominál. Tartalmaznak ezek az írások olyan gondolatokat is, ha nem is túl sokat, amelyek ma már nem aktuálisak, vagy éppen vitakozni tudnék velük. Általában nem teszem, most nem ez a cél, hanem annak érzékeltetése, hogy mennyire a mához szólnak, mennyire a mai világfolyamatok megértését szolgálják ezek az írások.

Hihetetlenül érdekes ma elolvasni, illetve újraolvasni a *Willy Brandt*, egykori német kancellár nevével fémjelzett, 1980-ban született, akkoriban nagy visszhangot kiváltott, szakértői anyagot. A *Brandt-jelentés* több helyen is kitér azokra a folyamatokra, melyek az 1969-70-es, 1973-75-ös és 1979-82-es világgazdasági válságokhoz vezettek. Ez a két kötet legterjedelmesebb és legszélesebb tematikájú anyaga, hiszen jelentős szakértői gárdával és széleskörű felhasználásra készült.

Különösen tanulságos, amit a „*pénzügyi világrendről*” olvashatunk. Hosszasan elemzi a jelentés, hogy a kötött valutaárfolyamok megszűnése a hetvenes évek elején milyen zavarokat okozott a termelésben és főleg a külkereskedelemben a bizonytalanság erősödése miatt. Azt is hangsúlyozza, hogy a lebegő árfolyamok és a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlása „fokozatosan a nemzeti határokat átlépő hatalmas méretű spekulatív tőkeáramláshoz vezetett”, s ez káoszt okoz (i.m.: 336). Szegény Willy Brandt, el sem tudta volna képzelni, hogy a pénzügyi luftballon még évtizedekig tovább duzzadhat, és kiegészül a különböző típusú származékos pénzügyi eszközökkel, újracsomagolt rossz ingatlanpiaci hitelekkel, reálgazdasági teljesítményektől elszakadó tőzsdei árfolyamokkal. Szinte hihetetlen, de már akkor felmerült: „széles körű egyetértés alakult ki arról, hogy a jövőben a monetáris rendszert nem egy uralkodó nemzeti valuta alapján kell felépíteni”, mert csak így válna lehetővé, hogy a nemzetközi kereskedelem szükségleteihez igazodjon a globális likviditás (i.m.: 341).

Felveti a jelentés, hogy az SDR, azaz az IMF akkoriban létrehozott elszámolási pénzneme legyen a főszereplő, „mert segítségével el lehet kerülni a tartalékvaluták sokféleségéből eredő instabilitás veszélyét is” (i.m.: 341). Hiszen a Joseph Stiglitz vezette ENSZ bizottság ugyanezt javasolta 2009-ben, s ez a kezdeményezés nincs meszsze a kínai törekvéstől, mögötte a feltörekvő és fejlődő országokétól sem! Mintha valaki az ezredforduló után írta volna, olyan ijedten szól az anyag a fizetési mérlegek növekvő

egyensúlytalanságáról, elsősorban az Egyesült Államok (!) hiányáról, ennek veszélyeiről (pedig akkor még eltörpült a deficitje a kétezres évekéhez képest). Javaslatot is tesz: „A megreformált nemzetközi monetáris rendszernek megfelelő ösztönzést és mechanizmust kell biztosítani a többlettel és deficittel rendelkező országok fizetési mérlegének egyensúlyba hozására is” (i.m.: 345). A tőke, azon belül a pénzügyi tőke szűklátókörű mindennapos profitérdeke minden távlatosabb gondolkodást félresöpört. Nem csupán a Brandt-jelentés nyomán nem hozták létre az új, regulált pénzügyi rendszert, hanem a kilencvenes-kétezres évek figyelmeztető lokális pénzügyi válságai és globális tőzsdemegingásai nyomán is csak ideig-óráig volt szó „az új pénzügyi architektúra” szükségességéről.

A Brandt-jelentés másik, még hangsúlyosabb vonulata a *növekedés és a társadalmi fejlődés viszonyát*, az Észak-Dél kapcsolatokat, a gazdag és szegény országok közös és eltérő érdekeit taglalja, nagy hangsúlyt fektetve a társadalmi nyomor felszámolásának szükségességére.

A jelentés előszavában Brandt arról ír, hogy *az emberiség alapvető szükségleteinek kielégítése nélkül a háború felé haladunk*. Véget kell vetni a szegénységnek és az éhezésnek, be kell fejezni a dekolonializációt, ugyanis a szegény országokban még mindig értékes emberi lehetőségek maradnak megbéklyózva. Azt is kiemeli, hogy a *környezeti szennyezés és a rablógazdálkodás* mindenre kiterjed. Írásának egyik alcíme: *Pusztulás, vagy fejlesztés*. „El kell kerülnünk, hogy a növekedést állandóan összekeverjük a fejlődéssel” – mondja – s ez a probléma éppen a mostani válság nyomán újra tudatosult.² És arra is utal Brandt – ez fontos felismerés volt akkor –, hogy „az új technológiák tovább csökkenthetik a foglalkoztatási lehetőségeket Északon és Délen egyaránt” (i.m.: 225-226). Van egyáltalán olyan fontos, ma igazán feszítővé vált *jelenség*, amit nem láttak a legjobb elemzők annak idején?

Maga a jelentés pedig – az akkor már felszínre került neoliberais elmélettel szöges ellentétben – az egész emberiség számára biztosítandó, *alapvető szükségletnek* mondja az élelmiszerellátást, a lakhatást, az ingyenes oktatást, az egészségügyi gondoskodást. Szó esik a föld erőforrásainak végességéről, ökológiai rendszerének egyensúlyáról, a környezetvédelemről, s szabályozásuk érdekében a nemzetközi kormányzati rendszerek szükségességéről (i.m.: 296). Akár az említett társadalmi, akár a környezeti kérdésekről van szó, az az érzésünk támad, mintha a manapság sokszor túl radikálisnak beállított, valójában nagyon is humánus globális civilmozgalmak dokumentumát olvasnánk a 21. század elejéről. . .

Még azt a dilemmát is megpendíti a dokumentum, hogy a jövedelmek igazságosabb globális újraelosztása beleütközik a „birtokosok” érdekeibe (i.m.: 263). Sőt, nem csupán a jövedelmeket kell igazságosabban elosztani, ugyanis „több ország tapasztalata

2 A Sarkozy francia elnök által felkért, Joseph Stiglitz által fémjelzett másik bizottság most a GDP helyett egy szintetikus, a növekedés mellett a fejlődés több dimenzióját is tartalmazó gazdasági mutató bevezetését javasolta.

megerősíti azt a tényt, hogy *ahol a tőkét igazságosabban osztják el, ott a tartós gazdasági növekedés munkahelyeket teremthet, és javíthatja a szegények létfeltételeit*” (i.m.: 250, kiemelés tőlem: F. P.). Persze, ez nem egy közösségi-szocialista tulajdonviszonyokkal jellemezhető társadalom víziója, de legalábbis baloldali szocialista és tudatosan neoliberalizmus-ellenes elképzelés, amely napjainkban, jó két évtized múltán, már csak a hagyományos szocdem pártoktól balra él. A transznacionális vállalatok létét több szempontból pozitívnak értékeli a jelentés, hogy aztán erős kritikát is kapjanak a transzferárak alkalmazása, a gyengén fejlett országok piacának torzítása miatt. Ezért felveti a hatékonyabb szabályozásuk szükségességét (i.m.: 319–332).

A Brandt-jelentéshez hasonlóan érdekes újraolvasni *Henry A. Kissinger*, volt amerikai külügyminiszter és politológus tanulmányát, melynek címe: *A világgazdaság megmentése*. 1983-ból származó írásában a vezérmotívum – ez nem feltétlenül szimpatikus –, az amerikai hegemonia, és természetesen „az általunk ismert gazdasági rendszer fennmaradása”. Az írás két közgazdaságilag fontos témát feszeget.

Az egyik a szabadkereskedelem, amely szerinte ma másként működik, mint Adam Smith idején. Ha ugyanis a kereskedelem eltérő fejlettségű országok között folyik, ha „eltérőek a munkaráfordítás költségei” (sic!), akkor a verseny „kíméletlenebb és durvább”. Itt elsősorban nem a gyengén fejlett országokat sajnálja, hanem az amerikai autópárra, acéliparra, a tévégyártók nehézségeire, *a termelés kitelepítésére*, a munkahelyvesztésre gondol. „Többé nem lehet arra számítani, hogy a nemzetközi verseny és automatizmus több munkaalkalmat teremtsen, mint amennyit megszüntet, holott a teoretikusok korábban erről biztosítottak bennünket” (i.m.: 27, kiemelés tőlem: F.P.). E jelenség igazán a további évtizedekben vált általánossá, éppen ezért korai felismerése figyelemre méltó. Kissinger ugyan fellép az ebből a helyzetből következő protekcionista elképzelések ellen, de azt is írja: „A klasszikus gazdasági elmélettel ellentétben, a szabadkereskedelmi rendszer nem önmagától működik: igényli a politikai vezetés tudatos cselekvését” (i.m.: 20–21). Hozzáteszi, hogy „*a szabad piac önmagában nem fogja leküzdeni a mostani válságot*. A kormánynak döntő szerepet kell játszania” (i.m.: 27, kiemelés tőlem: F.P.). Valójában az amerikai gazdaságpolitika – minden ellenkező híresztelés és fennen hangoztatott, a világra erőszakolt neoliberális közgazdasági doktrína ellenére –, e tanácsoknak megfelelően, viszonylag erős állami ráségitéssel működött a következő évtizedekben is, különösen a válságok időszakában. Még a GDP költségvetési újraelosztásának aránya sem csökkent, a legtöbb fejlett országban pedig tovább nőtt a hetvenes évek óta!

Kissinger írásának *másik* fontos vizsgálati iránya a *nemzetközi pénzügyi rendszer*, melynek ingatagságát – a Brandt-jelentéshez hasonlóan – nyugtalanítónak tartja. Ő is felhívja a figyelmet a lebegő árfolyamok, a spekuláció veszélyeire. Az több mint figyelemre méltó, korát megelőző felismerés volt, miszerint veszélyes a magas amerikai kamatláb, mivel

ennek következménye „a világ fizetőképességének lecsapolása, a globális beruházások csökkenése, az amerikai termékek versenyképességének gyengülése” (i.m.: 23). Kissinger felhívja a figyelmet az *adósságproblémára* is. Úgy tartja, hogy a fejlődő országok eladósítása révén a bankok versenyképességét „a jövő elzálogosításával” biztosították. És „mivel az adósok soha nem szabadulhatnak szorult helyzetükből [...] előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz a robbanás, ha az adós országok kénytelenek hosszú távon tudomásul venni a nélkülözéseket csak azért, hogy óvják a külföldi bankok fizetési egyensúlyát” (i.m.: 25). Ezek *párját ritkítóan őszinte szavak az adósságok természetéről, visszafizethetlenségéről, közvetve örökjáradék-jellegéről* még akkor is, ha egyértelmű adóslázadás eddig nem is következett be. Ráadásul Kissinger ebben az írásában kíméletlenül kritizálja az IMF hitelnyújtásainak gazdasági-társadalmi feltételrendszerét, a megszorítások lakosságot elnyomorító és gazdasági fejlődést visszatartó hatását, a gazdasági programok egyenzubbony-jellegét, vagyis azt, hogy nem veszik figyelembe az egyes országok sajátosságait. Ugyanez a kritika az 1990-es évek regionális válságainak kezelése során merült fel újra elemi erővel a szakirodalom kritikusabb köreiben és a civilmozgalmak részéről.

A kötetben, mint szó volt róla, három világhírű újbaldoldali neomarxista szociológus, illetve politológus dolgozata szerepel. Az egyik *Immanuel Wallerstein*, a centrum-periféria viszony, a világrendszer-szemlélet profétája, aki a kilencvenes években az Amerikai Szociológiai Társaság elnöke is volt. A másik az egyiptomi *Samir Amin*, a Harmadik Világ Fórumának elnöke. A harmadik *André Gunder Frank*, aki amerikai, chilei, majd az Allende elleni puccs után európai egyetemek professzora volt.

Samir Amin a kötetben az *Új Nemzetközi Gazdasági Rend (ÚNGR) kísérletének kudarcával és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jövőjével* foglalkozik. Szerinte a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fennálló hegemónikus rendjének megreformálását szolgáló próbálkozás annak ellenére bukott el, hogy a profitráta világméretű emelkedését tette volna lehetővé. A kudarc egyik fő oka, hogy a transznacionális társaságok csakis saját szűk és rövidtávú profitérdekeiket vették alapul. Ráadásul az eredeti elképzelés, hogy a fejlődő országok bevételeit stabilizálják, hogy ipari fejlődésük tovább haladhasson, s ehhez megfelelő forrásokhoz jussanak, a tárgyalások során felhígult, és az általános kereskedelmi liberalizáció felé mozdult. Miközben megállapítja, hogy a felzárkózás a világ gazdaságban mindig egyfajta protekcionista védelem mellett ment végbe (Németország, az Egyesült Államok, Japán, s a szocialista országok esetében is), azt is konstatálja, hogy *a szocialista országok immár a tőkés világpiacon felé tájékozódnak*. Amin 1984-ben született írásában profetikusan megállapítást is tesz, miszerint a kapitalizmus akár Kelet-Európára és Kínára is kiterjedhet, bár hozzáteszi, hogy ez még nem bizonyítható teljesen. *A fejlődő országok helyzete* azonban Amin szerint egyértelmű: alárendelt helyzetben, függőségben vannak. Rezignáltan állapítja meg dolgozata végén, hogy a népek szabadságáért folytatott mozgalmak ereje

elfogyott. „A polgári nacionalizmus lett a győztese a nemzeti felszabadításért folytatott küzdelemnek. Az imperializmus alkalmazkodott egy új nemzetközi osztályszövetség követelményeihez egy új típusú egyenlőtlen nemzetközi munkamegosztás érdekében” (i.m.: 47). Ehhez így utólag csak azt tehetjük hozzá, hogy leggazdagabb és a legszegényebb országok közti fejlettségbeli különbségek az elmúlt évtizedekben jelentősen növekedtek.

André Gunder Frank Globális válság és átalakulás című dolgozata először is azoknak ajánlható, akiket érdekel a *folymat*, amely (a profitráta csökkenésén keresztül) 1967-től kezdődően a hetvenes évek nagyobb világgazdasági válságaihoz, az új neoliberais világgazdasági modell kialakulásához vezetett. Külön elemzést olvashatunk arról, hogy a *periféria országainak* egyik csoportja, az újonnan iparosodó országok, valamint Mexikó és Brazília, a válság hatására a szorosabb világgazdasági integráció irányába mozdult. Más országok, így az akkor szocialistának nevezett és a szocialista orientációjú elmaradott országok egy része inkább az önerőre támaszkodás politikáját preferálta volna. Gunder Frank elvben e politika, a leszakadás és a radikális társadalmi forradalom mellett foglalna állást, de a valóság előtt nem hunyja be a szemét. Rezignáltnan állapítja meg, hogy „a szocialista országok most egyáltalán nem örülnek a kapitalizmus válságának; válságellenesek, és a kapitalizmus mellett foglalnak állást” (i.m.: 65). Frank szerint „Az, hogy ezek az országok válságba jutottak, főként annak a kísérletnek tulajdonítható, hogy [...] (Magyarországot kivéve) rugalmatlan gazdasági és politikai szervezetüket próbálták integrálni a tőkés világgazdaságba, (mely válságban van)” (i.m.: 66). Igencsak „jó szemről”, korai felismerésről tanúskodik az 1983-ban, a rendszerváltás előtt hat évvel írt dolgozat konklúziója, melyet hosszabban is érdemes idézni: „Ma rendkívül nehéz, hacsak nem lehetetlen azt állítani, hogy Kelet-Európában a valósan létező szocializmusok bármilyen értelemben a kommunizmus felé vezető út átmeneti társadalmi. Ellenkezőleg, ha egyáltalán valami átmeneti korszakról beszélhetünk ezekkel az országokkal kapcsolatosan, akkor sokkal inkább a kapitalizmusba való átmenetről van szó. De a kapitalizmus az új válság hatására átmeneti, átalakítási szakaszba jutott, és ehhez az átalakuláshoz szervesen hozzátartozik a szocialista országok visszakapcsolódása a világgazdaságba, valamint a harmadik világ exportorientált növekedésre való áttérése annak érdekében, hogy országai részt vehessenek az új nemzetközi munkamegosztásban. Így mind a szocialista országok, mind a harmadik világ hozzájárul a termelési költségek szükségszerű csökkentéséhez és ahhoz, hogy a tőke képes legyen a válságidőszak alatt a világgazdaság átalakítására, és hogy kialakítsa a kapitalizmus újabb expanzív szakaszának bázisát” (i.m.: 66, kiemelések az eredetiben).

Az úgynevezett világrendszer-szemlélet atyját, *Immanuel Wallersteint*, Gunder Frankhoz hasonlóan, az átmenet jellege izgatja. Dolgozatának címe is ez: *A válság mint átmenet*. Wallerstein úgy tartja, hogy az a kapitalizmus, mely évszázadokig a technikai haladást tekintve sikert sikerre halmozott, és a hetvenes években (tulajdonképpen már 1914–17-től)

krízist él át, valójában a szocializmusba való átmenet válságával és egyben a durván 25 évenként jelentkező felhalmozási válsággal került szembe (i.m.: 69). A kapitalizmus azonban – bár a vezérlő elve, a kényszeres felhalmozás, mögötte pedig a profitmotívum, nem az osztársadalom érdekét fejezi ki –, igen virulens. *A válságot most is leküzdji, mégpedig a technikai megújulással,³ a tevékenységek globalizálásával, a térbeli terjeszkedéssel, az államok hierarchikus rendbe szervezésével, az osztályviszonyok és a polarizáció nemzetközi kiterjesztésével. A válság megoldása azonban újabb ellentmondásokat szül.* Már 1982-ben felismeri, hogy a válságkezelés egyik legalapvetőbb módja a termelés áttelepítése a centrumból a félperifériára, sőt esetenként a félperifériáról a perifériára. Ez a megoldás azonban súlyosan ellentmondásos, mivel a kereslet világméretű csökkenéséhez vezethet. A perifériákon növekvő jövedelmek ezt a tendenciát egy ideig elnyomhatják (i.m.: 74–76).

A ciklikus fejlődés Wallerstein szerint azért nem tartható fenn az idők végezetéig, mert valójában nem ciklikus, hanem spirális szerkezetről van szó. „A két alapvető regeneráló mechanizmus – a proletarizáció [más szemléletben és terminológiával ezt mélyülésnek nevezik F. P.] és a földrajzi terjeszkedés – korlátokat tartalmaz; függvényábráik az aszimptoták felé mutatnak”. Mindennek háttérében pedig az áll – mondja Wallerstein –, amit a polgári közgazdászok a tényezők szabad áramlásaként, Marx pedig az értéktörvény érvényesüléseként írt le. A kapitalizmus végső korlátai azonban még nincsenek itt: „a struktúra és a *vezérmotívum* (a végtelen felhalmozás) túlélte mindazokat a ciklikus változásokat, amelyek [...] nem érintették a rendszer globális működését” (i.m.: 77–78 kiemelés tőlem: F. P.). A kapitalizmus tehát *többször megújult, alkalmazkodott.* Például versenypozíciójuk erősítése és a terjeszkedés érdekében „a centrumzónában a felhalmozók saját hazájukban erős államot követeltek maguknak, azonban a periférikus zónákban is államokra volt szükségük, olyanokra, amelyek kellőképpen gyengék voltak ahhoz, hogy a termelési tényezők áramlásának feltételeit szabályozzák, de elég erősek voltak ahhoz, hogy ezt az áramlást [...] garantálni tudják” (i.m.: 81).

Az írás foglalkozik a rendszerellenes *társadalmi mozgalmakkal és a rasszizmus erősödésével* is (melynek egyik szelídebb változata az, hogy a centrumországok értelmisége meg van győződve saját eszméinek univerzalitásáról). Mindezek azonban nem olyan erősek, hogy az alapstruktúrát érintenék. Egyelőre a szocializmus nem alternatíva, hiszen Wallerstein – Gunder Frankhoz hasonlóan – azt állítja, hogy a nyolcvanas évek szocialistának nevezett országai „nem autonóm rendszerek, hanem a kapitalista világrendszer részei maradnak” (i.m.: 99). Azt *prognosztizálja,* hogy „az 1990-es évek táján egy új ciklikus fellendülés fog bekövetkezni. A válság azonban ettől még nem lesz kevésbé valóságos”

3 Wallerstein már akkor megírta: „már most tisztán látható, hogy mik ezek a vezető iparágak: mikroprocesszorok, biotechnika, valamint az új energiaforrások” (i.m.: 91). Mai tudásunkkal legfeljebb a nanotechnikát tehetjük hozzá.

(i.m.: 102). A recenziens szerint ebben a megállapításban is sok igazság volt. A kilencvenes és kétezres évek fellendülési szakaszai és recessziói, helyi és globális pénzügyi meg-ingásai egyben a nagyobb válság felhalmozásáról (fizetési és költségvetési egyensúlyi zavarok, pénzügyi luftballon, felesleges kapacitások), egyetlen kifejezéssel élve pedig a túlfelhalmozás görgetéséről szóltak.

És most röviden az inkább politológiai tartalmú tanulmányokról. *Balogh András* történész professzor, ma nagykövet, a fejlődő országok válságát – hasonlóan a világrendszer-szemlélet ismertetett képviselőihez – az egyenlőtlenségeken alapuló nemzetközi kapcsolatok válságára vezeti vissza. *Kinhide Mushakori* emberjogi aktivista, nemzetközi rendszer- és békekutató, a nemzetközi politikai rend és azon belül kiemelten az ENSZ válságkezelő képességével foglalkozik a világrendszer-szemlélet keretei között. Szerinte a nagyhatalmak konfliktuskezelő képessége gyengült. Az ENSZ-nek fontos szerepet kell játszania a nemzetközi ellentétek kezelésében. *Rajni Kothari*, a jelentős indiai politikai elemző, a túlélés lehetőségeit tárgyalja az átmeneti korszakban. A leszerelés, a béke, a perifériák nyomora, az emberi társadalom – főleg Észak és Dél – megosztottsága, a fragmentáció, az elidegenedés – ezek a kulcsszavai tanulmányának. Kothari szerint a technikai fejlődés lehet a kiút, de a tudomány és a technika az uralom eszköze lett. *Raimo Väyrynen* finn politológus a világrendszeren belül a hegemoniáért folytatott harcot tanulmányozta és azt összefüggésbe hozta a hosszú Kondratyev-ciklusokkal. A geopolitika mint tudomány fejlődésének szakaszait is bemutatja. Végül az autarikiát és protekcionizmust érinti, mivel ezek a válság idején tendenciálisan erősödnek.

Végül *Bródy András* gondolatairól. Ami a válságokat illeti, a *matematikai módszerekről* azt írja, hogy „általánosan elfogadható modell és szabatosan verifikálható vagy cáfolható számítás még nem született, a nagyságrendekre vonatkozó következtetések azonban már kialakultak” (i.m.: 194). A kötet ismertetőjeként azt gondolom, hogy a gazdasági ciklus olyan sokdimenziós jelenség, amely nem is modellezhető; a kevés változót figyelembe vevő matematizáló közgazdaságtan és az egyensúlyi modellek nimbuszának, nem tesznek jót a válságok... Bródy a válságok kapcsán azt is kifejti, hogy nem csupán a valóság, a lét hat a tudatunkra, hanem a tudat a tudatra és a valóságra, például amikor anticiklikus, kisimító gazdaságpolitikát alkalmazunk. E tekintetben elsősorban Keynesre hivatkozik. *A ciklust nem lehet és nem is kell teljesen kiküszöbölni* – teszi hozzá –, hiszen a magukat túlélte technológiákat, vállalatokat ilyenkor takarítják el. Mindezt az akkori „szocialista” gazdaságokra is értette Bródy.

Érdekes, és ma különösen aktuális gondolata, hogy akik nem tanulnak a gazdaságelméleti előzményekből és a korábbi ciklusokból, a ciklusok magyarázatából, azok tévelyegni fognak. „*A felmerülő új jelenségekre az epigonok [...] egy ideig a régi gondolatrendszer módosításával, foldozgatásával válaszolnak, miközben lassan jelentkeznek az újat képviselő*

látnok és próféta típusú zavarosak, akik azonban semmiképpen nem tudják még az újat új módon összerakni, mert maga az új sem képez még összefüggő rendszert.” (i.m.: 197, kiemelés tőlem: F. P).

Ez a csattanós mondat éppen megfelelő az első kötet ismertetésének lezárásához!

* * *

A második kötet címe szellemesen áthallásos: *Eredeti válságfelhalmozás* (Miszlivetz 2009b). Alcíme pedig a lényegre utalva provokáló: *Összeomlás vagy átalakulás? E cím ellenére a szerzők egyike sem gondolja, nem is gondolhatja, hogy most hirtelen itt lenne a kapitalizmus halála. Olyan is csak egy-kettő akad közöttük, aki a jelenlegi válságban, a kapitalizmus régi és most különösen felhalmozódott társadalmi-gazdasági feszültségeiben egy eljövendő közösségibb társadalom szükségességét látná meg. Ebben bizony a mai szerzők különböznek a nyolcvanas években megjelent, már elemzett kötet igazán világrendszer-szemléletű szerzőitől!*

A kötet esetében is azt az iránytűt választottam, hogy a világgazdasági válságfolyamatokat rendszerszerűen, széles összefüggésében, a gyökereket, a társadalmi-gazdasági okságot feltáró, mindezen belül pedig a baloldali világrendszer-szemléletű, vagy ahhoz közeledő dolgozatokat ismertetem kicsit részletesebben. A dolgozatok jellegének és tartalmának ismertetése során a tartalomjegyzéktől függetlenül három csoportban taglalom az írásokat. Először azokról szólok, melyek közelebb vannak a politológiához, mint a közgazdaságtudományhoz, s a kötetben is elől szerepelnek. Ezután következnek a válsággal, annak gyökereivel, társadalmi összefüggéseivel foglalkozó írások, melyekről kicsit részletesebben szólok. Végül azon munkákat sorolom fel, melyek elsősorban a magyarországi következményeket elemzik.

A kötetben szereplő politológusok – bármilyen részkérdés tárgyalásából indulnak is –, annak elfogadásáig jutnak el, hogy a válság körülményei között az államnak megnövekedett feladatai vannak a helyzet kezelésében.

Számomra meglepetés erejével hatott, hogy a kötetet *Vitányi Iván* írása nyitja. Vitányi ugyanis az elmúlt két évtized folyamán a polgári „baloldal” neoliberalis irányú nyitásának egyik kezdeményezője volt. A modern elméleti szakirodalom ismerete és intellektusa azonban most is átsegíti ezen a helyzeten. Több olyan forrást sorol, melyek a társadalmi vagy ökológiai fenntarthatóságot feszegették az elmúlt évtizedekben (Fritjof Capra, Római Klub, Wallerstein, Giddens stb.). *A kapitalizmus kifejezést azonban szándékosan kerüli*, mondván: nehogy felmerüljön, hogy meg kell dönteni. Helyette tartalmi szótriptichonokat alkot: pénz-piac-polgárság, meg gazdaság-társadalom-állam. Vajon indokolt-e a szómágia? Hiszen ha nem nevezünk valamit nevéen, akkor is az, ami! Aztán Vitányi Iván eljut a válság egyfajta magyarázatáig: krízis akkor van, amikor *a gazdaság, a*

társadalom és az állam „komplementer szimmetriája” megrendül. „Az államnak az a baja, hogy nem találta meg a közvetítés és a cselekvés közötti helyes utat: egyik szeme elől a gazdaság, másik szeme elől a társadalom fátyla takarja el a közvetítéstől a cselekvés felé vezető utat” (i.m.: 15). Tudom, hogy a kötet több szerzője, sőt legtöbb szereplője a mostani válság feloldását az állami szerep megerősítésben látja, de azért recenzensként berzenkedve kérdezem: vajon valóban elég lenne a gazdaság, a társadalom és az állam közötti harmóniához, ha az állam jobban látna és ügyesebben cselekedne? Hiszen – a világrend-szer-szemléletű irodalom is bizonyítja –, alapjában véve az adott kapitalista gazdasági rend (érdekvizony) rejti önmagában a ciklikusságot, a polarizációt, a környezet kirablását. Továbbá a gazdaság-társadalom-állam hármassága nem egyenlő belső viszonyt takar. Az állam (és a társadalom, meg a környezetünk) többnyire a gazdaság kiszolgálója (kiszolgál-tatottja). Vagy az állami cselekvést értsük úgy, hogy a társadalom (és a környezetünk) érdekében korlátozni kell a magánérdeket?

A *politikai válságelméletek* történetének ismertetésével kezdi írását Szabó Máté ombudsman. Elviekben rendszerszemléletű megközelítést tart szükségesnek, s látható szimpátiával ismerteti J. Habermas és C. Offe elméletét, miszerint a kései kapitalizmusban a tőkés állam, és azon belül az államapparátus képes a válságok negatív következményeinek leküzdésére és csökkentheti a „rendszerellenes következményeket” (i.m.: 25–26). Szabó Máté végül kifejti, hogy erős civil mozgalmakat szeretne, melyek meggyengítenék az etatizmus pozícióit. Mintha ez utóbbi posztulátum – legalábbis részben – ellentétben állna az állam válságelhárító tevékenységének igenlésével. Továbbá a civilek jó része – különösen Nyugaton –, nem gyengébb, hanem aktívabb és gondoskodóbb államot követel...

A *neokorporatizmus* (dolgozói-munkáltatói intézményesített érdekegyeztetés) divatja 25 éves ciklusokban jelentkezik – állítja *Philippe C. Schmitter* politológus. Azt a nagyon is valószínűsítendő tendenciát elemzi és helyezi a középpontba, hogy a tőke és munka közötti „osztályegyensúly” és érdekérvényesítési képesség a tőke javára tolódott el az elmúlt évtizedekben. Ennek ellenére a neokorporatizmus nem tűnt el, főleg az állami szektorra jellemző. Az államok a jelenlegi válság során (korábbi, ellenkező értelmű ideológiáik ellenére) azt bizonyítják, hogy be kell avatkozni, részben a szociális partnerség fenntartása érdekében (i.m.: 42). *Thomas Glaser*, az Európai Bizottság magyarországi képviselője a különbséget hangsúlyozza a felhasználói (köz)bankok és a kaszinóként működő pénzintézetek között (i.m.: 55). Szerinte a válság egyetlen megnevezhető felelősei a bankárok. A válságból kivezető úton az első lépés éppen a bankszféra megrendülése, a bankfelügyelet megerősítése.

A *jelenlegi válság mélyebb és szerteágazó okainak elemzésére vállalkozó kutatók többnyire rendszerszerű elemzést folytatnak*. Mindegyikük valamilyen mértékben eltávolodik a neoliberális gazdaságelmélet dogmáitól és a *keynesi, illetve azon túl a wallersteini*

világképhez közelednek. Nem patikamérlegesen méricskélve, de a most következő dolgozatokat mégiscsak úgy igyekeztem sorrendbe tenni, hogy az érzékeltesse az elmozdulás nagyságát az elméletek között. Ezért kerül előre Pogátsa Zoltán és Magas István, akik még sok tekintetben a szabadpiaci szemléletet képviselik, de már a keynesianizmus egyes elemeit is alkalmaznák a szabadpiac pontatlanságainak kezelésére, a sor „végére” (a recenszens értékrendi listájának azonban az élére) pedig Szentés Tamás, majd Jody P. Jensen, Miszlivetz Ferenc és Szalai Erzsébet, akik a megítélesem szerint a leginkább közel vannak a wallersteini világképhez. A dolgozatok tartalmának bemutatása során nem utalok minden esetben erre a szellemi elmozdulásra. Remélem azonban, hogy a kiemelt gondolatok mentén az olvasónak is érdekes lesz, ha magában figyeli-követi, és saját értékrendje szerint értékeli az egyes szerzők szemléleti különbségeit és helyüket a „szellemi skálán”.

Először röviden egy gazdasági tárgyú, de még nem rendszerszerű vizsgálatot végző írásról. *Pogátsa Zoltán* szerint a közgazdasági tankönyvek sugalmazta egyensúlyi modellekkel szemben a pénzügyi válságok egyáltalán nem ritkák. Tanulmányában a jelenlegi pénzügyi válság konkrét folyamatait és részben sajátosságait tárgyalja és azt állítja, hogy a jelenlegi válságkezelés „zárt klasszikus közgazdasági értelemben” nem érinti az angolszász kapitalizmus versenyképességét.

Magas István rendszerszemléletben, de nem a wallersteini világrendszer-szemléletben gondolkodik. Abból indul ki, hogy *a nemzeti, nemzetközi és a (rendszerszintű) globális különböző elemzési szinteket jelent.* Ez utóbbi dimenzióban jelentkeznek a globális problémák, amelyre *A növekedés határai* című munka már 1972-ben figyelmeztetett. Magas a gazdasági folyamatok rendszerelvű vizsgálatát, az információelméleti feldolgozást és az intézményi (institucionalista) szemléletet ötvözve „a piacgazdaságok elképzelhető rendszerképének” *grafikus és matematikai sémáját* vázolja írásában. A rendszer (séma, modell) kimeneti célja az érték- vagy vagyonfelhalmozás. Hozzá kell tennem: azaz egyben a növekedés – ami ellentmond a *Növekedés határai* c., hivatkozott mű üzenetének. A rendszerben alapjában véve „*a piac árrakkal manipuláló láthatatlan keze*” biztosítja „a keresleti és a kínálati igények és kívánalmak aggregációját [...] de ez beláthatóan messze nem minden, amire szükség van a rendszer tartós jó működése szempontjából [...] *Szükség van ugyanis felügyelő és szabályozó mechanizmusokra is*” (i.m.: 109, kiemelések tőlem F. P.). A dolgozat vége a felügyelet és szabályozás nemzetközi szintű lehetőségét elemzi. Ezen belül kitér a globális, rendszerszintű folyamatok általános és különös jellemzőire. (Ezt az érdekes részt terjedelmi korlátok miatt itt nem lehet ismertetni.) A társadalmi (igazságossági) célrendszer, mely a világrendszer-szemléletből adódik, nem kerül előtérbe Magas István elemzésében, ez legfeljebb a nemzetközi szervezetek céljainak egyik aspektusaként villan fel.

Megítélesem szerint nagyjelentőségű az az írás és az a deklaráció, amely *László Ervin* neve alatt megjelent e kötetben. Mégpedig azért, mert visszatükrözi a *Növekedés határai*

megjelenése óta eltelt három évtized tapasztalatait, egyben László Ervin szemléleti fejlődését. Azt gondolom, hogy László Ervin *nagy lépést tett az ökológiai rendszerszemlélettől a társadalmi folyamatokat előtérbe helyező szemlélet irányába* – még ha ezt így maga nem is fogalmazza meg, s nem is a formációelmélet terminológiájával él. *Globális vészhelyzet* című írásában a társadalmi fenntarthatóságot állítja az első helyre, pontosabban a fenntarthatatlanságot, a jövedelmi polarizációt, a társadalmi struktúrák szétesését. A második helyen a gazdasági fenntarthatatlanság szerepel (kiemelten az erőforrások felhasználása és a pénzügyi rendszer). A harmadik helyen következik az ökológiai fenntarthatatlanság, annak ismert rész kérdéseivel. A leghatározottabban szembeszáll azzal a dogmával, hogy a „láthatatlan kéz” gondoskodik a javak elosztásáról „egy olyan piaci kontextusban, ahol a hatalom és a jólét arányai így eltorzulnak” (i.m.: 132). Konklúziója drámai: „Itt nem az emberiség jóléte, hanem egyenesen a túlélése forog kockán, ugyanakkor a legtöbben még mindig a pénzzel és a pénzszerzéssel vannak elfoglalva, és ragaszkodnak kiváltságaikhoz” (u.o.). A dolgozat után szereplő *Deklaráció a globális vészhelyzetről* című írás, melynek szövegét David Woolfsonnal jegyzi, leszögezi, hogy a vázolt kezelhetetlen helyzet miatt újfajta gondolkodásmódra van szükség. Át kell alakítani „operatív rendszereinket: többek között a gazdaságot, az energiaszektort, a kormányzatot, a közlekedést, az ételmezést, valamint az erőforrások felhasználását és szétosztását” (i.m.: 138). A jelenlegi érdek- és erőviszonyok megváltoztatásának feltételei azonban nem kerülnek szóba.

Előbbiekhez szorosan kapcsolódik Takács Péter írása, aki arra keresi a választ, hogy miért következhetett be, hogy miközben jelentős tudósok – mint László Ervin –, már évtizedek óta oly’ világosan figyelmeztettek, „még a tüneteket sem vettük észre”. Takács ezt súlyos rendszerhibának tartja, s maga az elhallgatás folyamata érdekli. Többek között azt mutatja ki, hogy a háttérben folyamatos tűzoltás zajlott, de ezt kevesen tudták. *Eközben pedig a tudományos kutatásban a rendszerfeszültségek kimutatását még csak megengedték, de a mélyebb okok kutatását gátolták*. Szabadság, egyenlőség, testvériség – ezen elvek minden területen történő megvalósítása hozhatja a megoldást.

Palánkai Tibor akadémikus *formációs problémáiról* beszél, arról, hogy „a jelenséget társadalmi-gazdasági modell-válságnak (a globális kapitalizmus adott modellje működési zavarának, ha úgy tetszik kudarcának) is” tarthatjuk. Két témát tárgyal részletesebben. *Az első a globális kapitalizmus működési és szabályozási válsága*. A liberalizáció és dereguláció világméretben robbanásszerű integrációhoz vezetett – mondja Palánkai. Most azonban kiderült, hogy „a mai világgazdaság szabályozó rendszerei és intézményei az információs és elemző funkcióban látványos kudarcot vallottak” (i.m.: 78–79). Bár az előjelek egyértelműek voltak, különösen a pénzügyi szektorban, kevesen jelezték előre a krízist. A második kiemelt téma *a kiáltó egyenlőtlenségek növekedése*. A profitok túlzott növekedését elemezve annak forrásait is sorolja: manipulációk a pénzügyi szolgáltatásokkal, a munkabérek

elmaradása a termelékenységek növekedésétől (!), a monopolprofitok, a spekuláció, a szűkező.

Palánkai – ebből is látszik elemzésének mélysége –, a kapitalizmus korábbi válságait és fejlődési szakaszait is vizsgálja. Egyértelműen világos az ítélete: a mostani „szabadpiaci kapitalizmus [...] súlyos működési válságba került, [...] fenntarthatatlan” (i.m.: 89). Ha pedig a kérdés az, hogy netán az egész *tőkés rendszer került-e válságba*, akkor – mondja –, kitér a válasz elől. Azt azonban konstatálja, hogy vannak ilyen vélemények – itt Tamás Gáspár Miklóst idézi. Ezután még egyfajta víziót is felvázol egy olyan társadalmi formációról, amelyben nem szűnik meg a magántulajdon, de annak működése és a társadalmi érdek között kompromisszumot találnak. További víziója a „globális szabályozott piaci kapitalizmus modellje” (i.m.: 90–92, az idézet a 92. oldalon). Palánkai Tibor tehát *lényegében egy világméretekre kiterjesztett keynesi (baloldali szociáldemokrata) jövőt vetít elénk*.

Nagyon fontos gondolattal kezdi a válságról szóló tanulmányát *Szentes Tamás* akadémikus. Arra utal, hogy nincsenek, nem lehetnek abszolút minősítések a társadalomtudományban, mert az érdekek strukturáltak, mindig az a kérdés, hogy kinek a szempontjából értékelünk! Először *a válság történeti és elméletitörténeti előzményeit* érinti (Smithtől Marxon át Keynesig), a válság mai leegyszerűsítő magyarázatait bírálja. Szentes szerint a kapitalizmusnak sokféle változata van, s a neoliberális formája van válságban. Szerinte súlyosan téved az, aki a világrend anomáliáit, például a javak elfogadhatatlan egyenlőtlen eloszlását, a környezetrombolást csupán „piaci tökéletlenségnek” fogja fel. Az is téved szerinte, aki a megoldást csak az államtól várja, és nem látja a „kormányzati tökéletlenséget”. Az ma már világos, hogy *a gazdasági növekedésnél fontosabb a társadalmi és az ökológiai egyensúly megőrzése. Nincs azonban minden helyzetre megfelelő csodaszer*. Sokat segíthet a fejlett országokban *Keynes koncepciója* a kereslet ösztönzésére, a jövedelmek átcsoportosítása a rosszabb helyzetben lévők javára, a megtakarítási és a beruházási hajlam növelése. A recept azonban nem általános, a keynesi típusú anticiklikus gazdaságpolitika másként hat a fejlett és a fejlődő országokban. Ugyanis utóbbiak esetében a birtokosi tartós tulajdon relációs szerkezetét is figyelembe kell venni (azaz a külföldi tulajdon hatását).

Amennyiben a válságot a legsúlyosabb oldala, a növekvő nemzetközi fejlődésszakadék felől közelítjük, *a válságok alapvető oka* Szentes szerint – ezt már többször megírta –, éppen az egyenlőtlen partnerek közötti nem szimmetrikus interdependenciák elmélyülése. A piac törvényei „túlterjeszkedtek” – írja. „Ez a túlterjeszkedés nem csak azt jelenti, hogy a gazdasági tevékenységnek nem a valóságos emberi szükségletek kielégítése, hanem a profitszerzés a célja, hanem azt is, hogy *minden* (a kultúra, a sport, a tudomány, sőt az erkölcs és maga az emberi test is) *a piac törvényeinek rendelődik alá*” (i.m.: 206; kiemelés az eredetiben). Sőt, a szabadságjogok is egyre inkább jelszavá degradáló-

nak, „meg lehet sérteni a többség jogait, a dolgozók többségének az érdekeit, illetve más nemzetek vagy más nemzetiségű kisebbségek érzelmeit” (i.m.: 208).

Szentes kapitalizmuskritikai álláspontjából azonban *nem von le kapitalizmusellenes következtetést*. Szellemi megújulást hirdet, a politika lehetőségeit hangsúlyozza az „őszinte érdekegyeztetésben”. Szerinte *a liberalizmus, a szocializmus és a hazafiság eszméjéből egyaránt* meríteni lehet. És globális szinten is vannak lehetőségek, például a nemzetközi újraelosztással, a munkaerő integrált piacának megteremtésével, a globális intézmények megreformálásával, a civil szervezetek szerepének jelentős növelésével. Szentes szerint *„Új felvilágosodásra” és erkölcsi megújulásra van szükség.*

Jody P. Jensen, a hazánkban is dolgozó szociológus különböző aspektusokból azt vizsgálja, hogy a fennálló *neoliberális világrend* (például a globális intézmények politikája, a hitelalapú közgazdaság), *hogyan vezetett a „nagy széthulláshoz”*. *Kitér a fejlődési irányokra is*, arra, hogy az állam és a civil szervezetek szerepe erősödik. Többek között Polányira hivatkozik, aki szerint nem helyes, ha a társadalmat a gazdaság határozza meg. Joseph Stiglitz gondolatával élve pedig olyan szisztéma szükséges „ahol a gazdasági hatékonyság a társadalmi költségek viszonylatában mérettetik meg”. S még Wallersteinre is hivatkozik, amennyiben a „jelen pillanatban egyik világrendből egy másik felé haladunk” (i.m.: 160). Zárógondolata pedig: „aminek nincs alternatívája, az éppen az alternatíva keresése” (i.m.: 180).

A válság kérdését szélesebb és részben elméleti oldalról közelítők sorában most a szerény szerkesztő, *Miszlivetz Ferenc* gondolatait igyeckünk megragadni (dolgozata – tartalmától függetlenül – a kötet utolsó helyére került, nem az elméleti igényű dolgozatok közé). Szerinte nem igaz, hogy váratlan volt a válság, hiszen a tőkés világgazdaság történetét *ciklikusság jellemzi*. Visszautal Immanuel Wallerstein nézeteire is, mely szerint „az áruvá válás (proletarizálódás) és a földrajzi terjeszkedés egyszer csak eléri aszimptotáikat, *a jelenlegi világrendet tehát valami más fogja felváltani*” (i.m.: 285, kiemelés tőlem F. P.). Hozzáteszi azonban, hogy míg korábban Wallerstein egyértelműen a szocializmusba való átmenetet vizionálta, ma azt mondja, hogy „még nem tudhatjuk hogyan jövünk ki belőle” (u. o.). Bródy András régi (fentebb ismertetett) tanulmányára is visszautal, melyből az következik, hogy a technika önmagában nem biztosíthatja a jobb létfeltételeket, szükség van a megfelelő politikai-intézményi keretekre, tudatunkra és értékrendünkre is (i.m.: 286). Éppen az intézményi keretek tették lehetővé az ötvenes és hatvanas években a javak igazságosabb elosztását, majd a paradigmaváltás következett, a „szűklátókörű önérdék”, a spekuláció korszaka.

A nemzetközi erőviszonyok gyorsan változnak. Az új folyamatok során a Pax Americana meggyengült, de katonai szuperhatalomként még sokáig első marad az USA. A globális játékosok szerepe felértékelődik: Kína, India emelkedik fel, „potenciális alternatíva-képző erejével kiemelkedik az Európai Unió”. (Véleményem szerint ez elég optimista vízió).

Egyértelműek a megfogalmazások: „A kipukkadt szuperhiteles buborék a neoliberális kor-
szak végét jelzi” (i.m.: 288–289). A környezeti katasztrófák, a globális válság is mutatja, hogy
a meglévő globális intézmények alkalmatlanok az irányításra. „A világ jelenlegi állapotában
kormányozhatatlanná vált – az USA elhúzódozó és komplex válsága arra utal, hogy egyet-
len állam önmagában nem lesz képes ezt a vezető szerepet eljátszani” (i.m.: 291). Röviden
kitér a magyarországi válságra. Bár ezt a témát kevésbé ismertetjük, azért álljon itt egy idé-
zet: „Magyarország az elmúlt 20 évben feladta gazdasági autonómiáját. Ez a tény a szoci-
ális védőháló teljes eróziójával párosulva végtelenül kiszolgáltatottá teszi a társadalmat”
(i.m.: 293).

Végül egy utolsó, elgondolkodtató idézet Miszlivetz Ferencről, a jelenlegi helyzet-
ről, és a „vakmerő reményekről”: „A világgazdaság, a nemzeti szuverenitás és a demok-
rácia, ahogyan ma értjük és ismerjük őket, összeegyeztethetetlenek, kölcsönösen kizár-
ják egymást. Ahhoz, hogy ez megváltozzon, a László Ervin és mások által szorgalmazott
planetáris tudatra van szükség” (i.m.: 299). Igen – ezt a recenzius teszi hozzá a saját szem-
lélete alapján –, planetáris tudatra, szociálisan és ökológiailag rendkívül érzékeny tudatra
lenne szükség, azaz olyanra, amelyben a közösségi érdek dominanciája megvalósul.

Megítélésem szerint Szalai Erzsébet az egyetlen a kötetben, aki nem csupán azono-
sul a már évtizedekkel ezelőtt született *világrendszer-szemlélet* rendszerkritikai álláspont-
jával, hanem bizonyos vonatkozásban *túl is mutat* azon. Igen elmélyülten elemzi a *kapita-
lizmus válságainak társadalmi-gazdasági hátterét*. A jelenlegi válság fő konkrét okaként azt
emeli ki, amire már 2006-ban is utalt: „a spekulatív pénz a kereslet lebegtetésén keresztül
hozzájárult az újkapitalizmus korszakában egyre mélyülő túltermelési válság – kapacitás-
felesleg – enyhítéséhez. Az elmúlt időszakban pedig éppen ez a funkció kezdte felmon-
dani a szolgálatot” (i.m.: 219). Szalai általában véve a válságok *marxi magyarázatából* indul
ki, s ezt teljesen közérthetően fogalmazza meg: „A túltermelési válságok szoros összefü-
gésben vannak a profitráta – Marx által feltárt – süllyedő tendenciájával: a túltermelési vál-
ságok profitcsökkentő hatása ellen a tőkések a tőke szerves összetételének folyamatos
növelésével, vagyis a munkaerő további kiváltásával igyekeznek védekezni – ez azonban a
fogyasztói kereslet, majd az egész fogyasztói oldal visszaesése miatt csak tovább növeli a
túltermelésre való hajlamot, miként tovább csökkenti a profitrátát is” (i.m.: 221).

Szalai Erzsébet ezután a „klasszikus félperiférikus” *magyarországi újkapitalizmus*
„tökéletes csődjével” (függőség a külföldi tőkétől, bérmunka szerep, társadalmi válság,
eladósodás, kulturális hanyatlás) foglalkozik. Hozzáteszi: ráadásul most a válság terheit a
centrumkapitalista országok a perifériákra és a félperifériákra igyekeznek terhelni.

Szalai szerint a *jövő scénáriói* globális szinten a következők. Elképzelhető egy, a
nemzetközi nagytőke érdekeit érvényesítő gazdasági szuperstruktúra megvalósítása.
A második, ugyancsak pesszimista forgatókönyv a nemzetköziesedés megtorpanása

és a protekcionizmus felülkerekedése. Még az is lehet, hogy a bankóprés segítségével és a Kína felé való eladósodással, továbbá a félperifériák és perifériák erősebb kizsákmányolásával, egyelőre a jelenlegi világtrendet konzerválják. Az optimista forgatókönyv a jelenlegi helyzetben egy globális New Deal lenne – mondja Szalai Erzsébet. Ennél erősebb átalakulás csak a bérszínvonalak nemzetközi kiegyenlítődése esetén lenne várható, mert akkor az atomizált munkásság önszerveződése felerősödhetne.

Végül könyvismertetésünk végén röviden a válság magyarországi következményeivel foglalkozó írásokról. *Nováky Erzsébet* szerint „a jelenlegi válság az ipari társadalmi rend válsága, [...] annak kifejeződése, hogy már kifulladásban vannak a fejlődés jelenlegi haterői” (i.m.: 243–244). Bemutatja a hazai jövőkutatás módszertanának fejlődését és ezekre alapozva a magyar társadalom 2025-re várható alternatíváit. *Halmi Péter* először az európai növekedési potenciál erózióját írja le. Ezután a konvergencia tendenciáját és annak hatótényezőit elemzi a kelet-közép-európai országok esetében. Számításai szerint a felzárkózás a válság után is folytatódik, de üteme az idő előrehaladtával mérséklődik, majd 2030 körül megáll. *Kende Péter* szerint a magyarországi rendszerváltás válsága nem annyira a piacgazdaság bevezetéséből származott, inkább az ennek működtetésére hivatott szabályozó demokratikus államhatalom megteremtésével és szabályozásával, a tudati átállással függ össze. *Hankiss Elemér* ugyanezt a gondolatot fejti ki részleteire bontva (az állampolgáret akadozása; a politikai rendszer anarchizálódott, oligarchizálódott; feudális reflexek hatnak; nagy a társadalmi szakadék, hiányzik a társadalmi szerződés; torz individualizmus uralkodik). A megoldás szerinte: társadalmi kerekasztal, államreform, a demokrácia restaurálása, társadalmi szerződés, a társadalmi mobilitás újraindítása, változtatás a mentalításban. Végül *Vedres András* a feltalálások számának alakulása alapján (nyolcadukra csökkennek) azt állítja, hogy a rendszerváltás után a feltalálók aranykorszaka véget ért.

Zárásul néhány gondolat. A 2007-től kibontakozott globális válság, az eddig uralkodott gazdasági rend és a közgazdasági nézetek megingása szükségszerűen újraformálja a gondolkodást. Bródy András fentebb idézett gondolatait felhasználva: ilyenkor jelentkeznek a korábbi nézeteket védő epigonok, a próféta típusú zavarosak. Nos, a 2009-es írásokat tartalmazó „Válságfelhalmozás” kötetben ilyenek nincsenek. Vannak azonban olyanok, akik még részben a szabadpiaci nézetekhez kötődnek, de mindannyian tudják, hogy valamilyen mértékben új szakasz kezdődik, ahol a nemzeti és globális szabályozás szerepe erősebb lesz, mint eddig. És a legtöbben azzal is tisztában vannak, hogy a társadalmi különbségek növelése globálisan és az egyes országokon belül már nem folytatható, ha

mégis folytatódna, az társadalmi robbanásokhoz, háborúkhöz vezetne. Tisztában vannak a globális erőviszonyok gyors átrendeződésével is.

Be kell látni azonban, hogy a formációelméleti megközelítés ezen friss írások többségében még nem olyan általános és átható, mint a „referenciaként” megjelentetett első kötetben, melynek címe igen karakteresen: Válság vilárendszer-szemléletben. Megítélésem szerint a nézeteket – legalábbis tendenciájukban – a valós helyzet kihívásai és a mindenkori uralkodó érdekek nagymértékben alakítják. Meggyőződésem, hogy ha a jelenlegi válság még mélyebb lenne (ez még sok jel alapján bekövetkezhet), akkor a mai kritikai alapállású nézetek még radikálisabbak lennének, még jobban közelednének az első kötetben szereplő vilárendszer szemlélethez.

Az új helyzetben az új alternatívák keresése – még ha azoknak meg is van a szakirodalmi előzménye –, alapvető fontosságú a tudományban és a gyakorlatban. E két kötet ehhez ad muníciót, nem is keveset.

E köteteket nem csupán az elméleti kutatóknak lehet ajánlani, hanem – mivel az anyagok teljesen közérthetőek –, mindenkinek, akit világunk-korszakunk érdekel: diákoknak, közéleti szereplőknek, az újságolvasó közönségnek. Igen, bárcsak a gazdasági és politikai döntéshozók is belelapoznának!